

Ungváry Krisztián: Kerülve kellemetlen kérdéseket (Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon)

2001/22. (05. 31.)

http://magyarnarancs.hu/konyv/ungvary_krisztian_kerulve_kellemetlen_kerdeseket_gyurgyak_janos_a_zsidokerdes_magyarorszagon-60568

Gyurgyák János könyve fontos vállalkozás. Enciklopédikus jellege miatt adatgazdagságban messze meghaladja a magyarországi antiszemitizmussal foglalkozó eddigi műveket. A kötet egy történelem iránt érdeklődő értelmiségi négy évet átölelő olvasónaplója. Kimerítően és alaposan feldolgozta azt az irodalmat, amely erről a témáról 1945 előtt megjelent. Bőséges a személyi adattár, a kommentált bibliográfia és a kronológiai rész. Ennyire gazdag és praktikus használható apparátussal egyetlen mű sem jelent meg az elmúlt években. Állítom ezt annak ellenére, hogy a mű címe nem fedi a tartalmat. A zsidókérdést a könyv ugyanis csak politikai eszmetörténeti szempontból és csak 1945-ig tárgyalja, de forrásai közé nem veszi fel az 1945 előtti sajtóban folyó diskurzust. Sőt nem reflektál kellően az utóbbi években megjelent hasonló tárgyú művekre sem, miközben arra panaszkodik, hogy a kutatásokhoz alapvető művek hiányoznak. Egy szóval sem említi például Ungvári Tamás A "zsidókérdés" Magyarországon. Ahasvérus és Shylock (Budapest, 1999) című művét, holott Ungvári (nem rokonom) ugyanarról a kérdéstről írta monográfiáját, és álláspontja sok helyen ellenkezik Gyurgyákéval. A szakirodalom reflektáltságának hiányát a néhány szóval kommentált, terjedelmessége ellenére a leglényegesebb művek szempontjából hiányos irodalomjegyzék semmiképp sem enyhíti. Gyurgyák tézisei ezért némileg a levegőben lógnak. Kár ezért, hiszen az olvasó jobban járt volna, ha megtörténik érvek és ellenérvek látványos ütköztetése.

A szerző előszavában leszögezi: nem arra keresi a választ, hogy a rasszizmus következtében mitől és miért torkollt katasztrófába a zsidó származásának nyilvánított magyarországi emberek sorsa, hanem csupán egy illúziókkal induló és felbomló asszimilációs folyamat történetét írta meg. Eközben nem titkolja el azt sem, hogy nem hisz az ideológiamentes történetírásban: saját nézetrendszerét liberális konzervatívként határozza meg, és utal arra, hogy ez bizonyára művének szemléletén is érezhető. Liberális és konzervatív szemléleten pedig Gyurgyák azt érti, hogy egyrészt sérthetetlennek tekinti a polgári jogegyenlőség fogalmát, másrészt azonban illúzióknak véli a zsidóság múlt századi tömeges asszimilációját. Utóbbi véleménye különösen érdekes, ha tudjuk: a tőle teljesen eltérő felfogású Szabó István is ezt

sugallja A napfény íze című filmjében.

Van, aki a "jobbközép" történetírás első jelentős teljesítményének nevezte Gyurgyák művét. Ez a besorolás azonban nem mond semmit arról, hogy Gyurgyák mit is valósított meg könyvében.

Gyurgyák a zsidóság múlt századi tömeges asszimilációját (a zsidókon kívül álló okokból) sikertelennek tartja: ő maga a zsidókérdés fogalmát ebből a nézőpontból használja. A fogalom pontos definiálását könyvében egyébként a bemutatott szerzőkre bízta. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csakis és kizárólag a zsidókérdés rasszista értelmezése lenne művének tárgya. 1945 előtt konzervatívok, liberálisok, polgári demokraták, szociáldemokraták egyaránt használták ezt a kifejezést, igaz, majd mindegyikük mást értett rajta. Gyurgyák vállalkozásának talán legnehezebb feladata ezen eltérő vélemények rekonstruálása volt. Egyes publicisták hajlamosak arra, hogy zsidók és antiszemiták közös műveként állítsák be a zsidó asszimiláció kudarcát. Gyurgyák, mint említettem, ezt nem mondja, de művét olvasva néha az marad az érzésünk, hogy szerinte a zsidókérdésért ugyan nem, de a zsidókérdésben kialakult elmérgesedett helyzetért a zsidók is felelősek: előszava végén például némi aktualizálással azt sugallja, hogy a kérdésben kialakult hisztériáért mindkét fél (az 1991-es állapotok szerint az SZDSZ és az MDF) egyaránt, sőt egyazon mértékben felelős. Ez elfogadhatatlan, mivel a felek közül a magát hangsúlyozottan "nem zsidónak" tartó fél saját felelősségét a másik fél meghurcoltatásáért mind a mai napig nem ismerte el kellően.

Ugyanakkor igaz, hogy az eltorzult társadalomfejlődésben az asszimilált zsidó és német elem határozta meg a magyar polgári és kulturális fejlődést, és ez számos egyoldalúság forrása lett. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi fejlődés és béke szempontjából jobb lett volna, ha az értelmiségi állásokat nagyobb arányban töltik be a nem zsidók (és nem svábok stb.), mivel ebben az esetben az I. világháborút követő egzisztenciális válság nem kaphatott volna rasszista magyarázatot. Ennek az árjásítást célzó és korabeli köznyelvben "örségváltás"-nak elnevezett folyamatnak létezett többé-kevésbé kulturált és jogtipró változata. Előbbire példa Németh László numerus clausus javaslata. Németh szerint az egyetemi felvételen nem a zsidók számarányát kell maximálni, hanem a szegény sorsú jelentkezők számára kell minimálisan felveendő keretet megállapítani. A magyar állam 1919-től különböző ösztöndíjakkal el is indította ezt a folyamatot, amely az értelmiség létszámának bővülésével együtt néhány évtized alatt magától is felszámolta volna a zsidók értelmiségi felülreprezentáltságát.

A szerző a "miért" kérdésére nem kereste a választ: pozitivista módon a pusztán "hogyan" töltötte meg a kötet 788 oldalát. Forrásai közül tudatosan kihagyta a

levéltári dokumentumokat, mivel azok használata szétfeszítette volna e kötet kereteit, és a korabeli sajtót sem tette kutatásának tárgyává. Csak abban bizakodhatott, hogy a "zsidókérdéssel" foglalkozó, általa felhasznált művekről írva, reális kép kerekedik ki e művek szerzőinek nézeteiről. Olyan kulcsfontosságú és a magyar kulturális közéletben mind a mai napig meghatározó emberekről írt, mint Németh László, Teleki Pál vagy Jászi Oszkár és még sokan mások.

Bár külön-külön mindkét kompromisszum elfogadható volna, a kettő együtt több ponton sérülékennyé teszi munkáját. Emiatt és a szakirodalom szelektív használata miatt történhet meg, hogy nem mindig tárgyalja az általa ismertett szerzők mélyen rasszista megnyilvánulásait. Ettől aztán a reális kép csorbul.

Koncepciós problémát sejtet, hogy ez az egyoldalúság általában csak egy irányban érvényesül, amennyiben a nem zsidó szempontból kínos kérdésekre adott válaszok esetenként megalapozatlanul felmentőek. Rendkívül komoly hiba, hogy a népi írók, akiknek működése mind a mai napig meghatározó, csak 15 oldalt kapnak a könyvben, míg az eszmetörténeti szempontból sokkal jelentéktelenebb nyilasok és fajvédők 157 oldalt. **Teleki Pált sem lehet azzal elintézni, hogy konzervatív antiszemita volt, ha tudjuk, hogy Adolf Hitlerrel történt találkozásán ő volt az, aki kezdeményezte a zsidókérdés európai megoldását, amit a teljes kitelepítéssel látott csak megoldhatónak.** Teleki számos szempontból, mint például a szociálpolitika fontosságának felfedezésével is megelőzte korát. Az antiszemitizmus tekintetében sem tagadható le, hogy a szó szoros értelmében ebben is a korabeli "haladással" lépést tartó modern politikus, nem pedig konzervatív gondolkodó volt.

Németh László esetében szintén kevés azt leszögezni, hogy esetenként nem kellő alaposággal fogalmazott, illetve hogy valóban rossz mondatokat írt. Megjegyzendő, hogy Csurka István, aki Németh életművének avatott ismerője és politikai nézeteinek bizonyos értelemben folytatója, éppen ezeket a mondatokat tartja az életmű legfontosabb részének. Gyurgyák szerint Németh nem volt antiszemita. A helyzet azonban rosszabb. Németh László valójában nemcsak masszív antiszemita, hanem általában is rasszista volt. **A magyarországi németeket éppúgy "faji" szemszögből ítélte meg, akár a zsidó származásúakat. Németh László-centenárium lévén talán hasznos felidézni, hogyan gondolkodott az ünnepeelt író a zsidókról. 1927-ben ezt vetette papírra: "A zsidó test és a zsidó szellem akárhogy keveredik európaiak közé, tüstént kiismerkszik (...) Faji diszciplinájuk az egész világon páratlan." Zsidó irodalom kapcsán veszedelmes góckról, méreganyagot kibocsátó testekről írt írásaiban, melyek remélhetően maguktól eltokosodnak.** A "kis zsidókkal" szembeni emberiességet hirdetett, de a zsidótörvények hatására véstesen csökkent benne a

megkülönböztetés kis és gazdag zsidó között: a zsidók számára egyre inkább sértett és bosszúszomjas "Shylock"-ká váltak (aki "köszörüli a kést", és "akinek csak a keresztény szív kell").

Németh azonban még ezen is túlment, amikor azt írta: "A mi asszimilánsaink szerepe nem ott válik visszataszítóvá, ahol a vákuumba beözönlenek és azt mégiscsak kitöltik, hanem ahol elfoglalt helyeiket védve a feltörekvő magyarok (...) irtóivá lesznek."

A kötet látszatpozitívista felfogásából adódóan gyakran elsikkadnak fontos okozati összefüggések, melyek nélkül azonban maguk az ismertetett tények sem értelmezhetők. A parasztpárti politikusok "szerencsétlen" megnyilvánulásait Gyurgyák a zsidó "túlérzékenységgel" állítja szembe; ezzel elfedi azt a tény, hogy Veres Péter és Darvas József az antiszemita közbeszédet 1945-ben ott folytatták, ahol korábban abbahagyták, pusztán a beszéd stílusa vált kódoltabbá. Megbánásra Bibó Istvánon kívül, akinek a népiek közül erre a legkevesebb oka volt, senki sem mutatott hajlandóságot, holott lett volna miért. Ezzel szemben a "túlérzékenyek" joggal háborodtak fel azon, ha például Illyés Gyula a kommunista párt magyarországi meghonosodását a "népi talajgyökér" kifejezéssel helyeselte. Illyésnek egyrészt tudnia kellett (volna), hogy a "talajgyökér" szó mit is jelent valójában, másrészt azt is tudhatta (volna), hogy a kommunisták nem a magyar rögtől, hanem a szovjet diktatúrától függnék. Mindszenty József, dacára szerényebb értelmi képességeinek, kezdettől fogva tisztában volt ezzel, mivel nem hitt a politikai ideológiák általi e világi üdvözülésben.

Illyés és a társutas népi írók "naivitása" némileg összefügg Gyurgyák tanulmányának tárgyával. Összefügg ezzel a tárggyal az is, hogy a magyar népi mozgalom kétszer egymás után a jogfosztás hívévé szegődött. A népi írók zöme 1945 előtt nem sok kivetnivalót talált a zsidó vagyon újraelosztásában", és 1945 után lelkesen asszisztált a svábok kitelepítéséhez és vagyonuk elrablásához. Nem hasonló ez a magatartás ahhoz, mint ahogyan korábban a zsidók földjeinek kisajátítását ünnepelték? Németül azt mondják: "Leichen im Keller", azaz "hullák a pincében".

Nehéz elvonatkoztatnom ettől, ha tudom, hogy a magyar nemzeti vagyon 25-30 százaléka 1945 előtt az ország lakosságának 5 százalékát kitevő zsidóság kezében összpontosult, és ez a vagyon nem vészett el, se nem alakult át, hanem nagy része "árja" származású, "keresztény" (értsd nem zsidó) tulajdonosok kezébe került. A szó szoros értelmében hullarablással. Az, hogy néhány hónap múlva a szovjet, az amerikai és a francia hadsereg a rablóktól továbbrabolta a rablott holmit, ezen mit sem változtat. Magyarországon százezrek, sőt milliók közös élménye volt 1938 után, hogy a magántulajdon nem feltétlenül szentség. 1945-ig csak a zsidók voltak ennek

szenvedő alanyai. A szovjet hadsereg bevonulása ideiglenes tabula rasát teremtett, hogy aztán ugyanaz a fosztogatás a magyarországi németek deportálásával, majd a kommunista hatalomátvétel után az államosítással folytatódjék.

1945 után mindenki rabolt mindenkitől. 1945 előtt az áldozatok azonban csak a zsidók voltak. Fosztogatásukban részt vett majdnem a teljes "keresztény" civil társadalom. Az orvosi, ügyvédi és mérnöki kamarák "faji" alapon készített névjegyzékekkel gondoskodtak a konkurens praxisának megszerzéséről, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara és a Baross Szövetség közösen terjesztette elő a törvényt, mely alapján keresztény igénylő kinézhetett magának zsidó üzlethelyiséget és kiigényelhette azt. A Hangya és Futura szövetkezetek, a Magyar Baromfitenyésztők Egyesülete vagy a Boripari Érdekképviselői Egyesület mind profitáltak abból, hogy zsidó kereskedőket és iparosokat háttérbe szorítva, jogtalan piaci előnyöket vívtak ki maguknak. Magyarország 1944. március 19-én történt német megszállása csak a már régóta megindult árjásításnak nevezett rablást gyorsította fel, és tette visszafordíthatatlanná. A zsidótörvények hatására 1940. december 31-ig 50 772 zsidó munkavállaló veszítette el állását, ezáltal 82 869 családtag létfenntartása is bizonytalanná vált. Utóbbiak figyelembevételével az egzisztenciájukat veszítették száma 1942. december 31-ig 221 869 főre emelkedett. Állásukat, boltjaikat, ügyfélkörüket keresztények kapták meg, tehát ebből a szempontból hasonló számú magyar állampolgár profitált a zsidótörvényekből. A zsidók 1944 márciusáig kisajátított kb. 700 000 holdnyi földjéből majdnem százezer személy részesült. Szintén százezrek voltak azok, akik a zsidóktól elvont árusítási és iparüzési jogosítványokat kapták meg. A zsidótörvényekben lefektetett 20, majd később 6 százalékos arányszámok kapcsán (csak ebben a mértékben lehettek zsidók kamarai tagok, illetve kaphattak jogosítványokat és nyerhettek alkalmazást vállalatoknál) már 1938-1941 között tízezernyi feljelentést kapott az a kormánybiztosság, melynek kizárólagos feladata az árjásítás levezénylése volt.

E folyamat a civil társadalom legalantasabb ösztöneit hozta a felszínre, amiről a sajtón keresztül publikált feljelentő levelek is tanúskodnak. Példa az Új Magyarságból: "Sok a zsidó vasutas tisztviselő Győrben.

Tisztelt Szerkesztő úr! Jóleső örömmel olvastam néhány hónapja az Új Magyarságban egy közleményt, amely a pesti MÁV-állomások zsidó tisztviselőinek aránytalanul nagy százalékszámát tette szóvá. Örömöm még fokozódott akkor, amikor a cikkben foglalt kívánság megvalósulását tapasztaltam. A kiváltott hatás kézzel fogható következményeként egy zsidó főtisztet helyeztek át Győrbe. Örömömben azonban ürem is vegyült, amikor rádöbbenem arra, hogy a zsidó

tisztviselőt nem Röcsögére, hanem országunk egyik vidéki központjába, Győrbe helyezték. A budapesti tisztogatás folytán ugyanis Győrben most a kereskedelmi szolgálatot ellátó tisztviselők száma a következőképpen alakult: 11 tisztviselőből 7 keresztény, 4 zsidó. A zsidók tehát 36%-át teszik ki ennek az osztálynak. Dombay István MÁV felügyelő."

Gyurgyák ilyen forrásokat még csak nem is érint. Művéből megtudhatjuk, hogy mit gondolt nyilvános publikációiban a zsidókról a magyar politikai és szellemi elit egy része. A népi írók, akik hatása mind a mai napig olyannyira jelen van a magyar politikai életben, viszont annyira kevés helyet kapnak a könyvben, hogy Féja Géza, Kodolányi János, Darvas József szinte említésre sem kerül, és a személyi adattárban sem szerepel. Erdélyi József esetében Gyurgyák nem említi Erdélyi legvadabb antiszemita verseit, de azt sem, hogy ezeket nyilaskeresztes emblémával adta ki, sőt egy versét magának Szálasinak ajánlotta. Azt sem tudhatjuk meg, hogy a magyar társadalmat valójában milyen mértékben érintette és hatotta át e "kérdés". Pedig igazán ez volt azoknak a kérdése, akiket zsidónak nyilvánítva megaláztak, majd kifosztottak, és végül a halálba küldtek, és ez "kérdése" mindazoknak, akiknek ezzel magyarként szembe kell(ene) nézniük. Gyurgyák szinte semmit sem árul el arról, hogy mennyire voltak jelentősek azok az erők, amelyek a zsidótörvények bevezetését szorgalmazták. Leírásában az I. zsidótörvény tervezési fázisát szinte alig ismerteti, és csak annyit jegyez meg, hogy "nem látjuk világosan, milyen okok készítették Darányit a törvény benyújtására". Holott erről számos forrás rendelkezésre áll. Kizárható a német nyomás, ezzel szemben megállapítható, hogy Magyarországon az antiszemita diszkrimináció komoly tömegigény volt. A numerus clausus törvény mellett zsidóellenes törvényjavaslatok már 1920-tól is készültek "saját üzemben", és csak a magyar autoriter kormányzás akadályozta meg, hogy ezek Gömbös halála előtt a felszínre kerülhessenek. Gyurgyák nem említi, hogy Darányi előtt már más képviselők is benyújtottak zsidóellenes törvényjavaslatot, illetve hogy a kérdés a parlament költségvetési vitáiban már másfél éve napirenden volt. A későbbiek során Gyurgyák utal a német nyomásra, mely 1942-43 között "addig nem tapasztalt mértékben" erősödött. Ez a kijelentés azért félrevezető, mert 1942-ig a diplomáciai iratok tanúsága szerint ebben a kérdésben nem volt semmilyen német nyomás. A magyar öntevékenységre és találékonyságra jellemző a hontalan zsidók 1941-es kamenec-podolszki deportálása. Gyurgyák Lévai nyomán egy főnyomozó és egy rendőrtanácsos ötletéből származtatja az akciót. Holott például Ormos Mária révén Kozma Miklós naplójából tudjuk, hogy a deportálást egymástól függetlenül legalább három különféle csoport tervezte. Gyurgyák számára a magyar zsidók deportálása eredendően náci terv. Hiába szögezi le, hogy ennek végrehajtásáért súlyos felelősség terheli Magyarországot, ha közben elhallgatja, hogy a deportálás

ötlete 1939-től jelen volt a magyar sajtó mindennapjaiban, és a nagy példányszámú lapok, valamint különféle politikusok állandóan nyilatkoztak arról, hogy a "zsidókérdés" megoldása a kitelepítés. Ennek megfelelően külső segítség nélkül készült el az összes ezzel kapcsolatos jogszabály, jelentős részben a német megszállás előtt. Endre László maga büszkélkedett a német megszállás után azzal, hogy aggodalomra semmi ok, íróasztalfiókjában már minden elő van készítve. Hozzá hasonlóan a pénzügyminiszter, Reményi-Schneller Lajos vagy a Baross Szövetség, vagy Bosnyák Zoltán önképzőköre (mely később Zsidókutató Intézet néven híresült el) is készített törvényjavaslatokat, és vizsgálta a németek által megszállt területeken a deportálás gazdasági hatásait. Gyurgyák pontatlanul idézi Randolph Braham monográfiáját, amikor azt állítja, hogy a zsidóellenes rendeletek megalkotásában segédkezett Franz von Adamovic-Waagstaetten jogi szakértő is. Braham csak annyit ír, hogy az illető jogi szakértő volt, azt, hogy segédkezett, nem említi. Más forrásokból tudjuk, hogy nem ő volt az egyetlen ilyen szakértő, akit a németek Magyarországra küldtek. A magyar hatóságok azonban minden ilyen zsidószakértőt kitessekeltek azzal, hogy ők sokkal jobban értenek ezekhez a kérdésekhez, segítségre nincs szükségük. Ezt vallotta a népbíróság előtt Antal István igazságügy-miniszter is, akinek pedig a bíróság szinte kínálta az alkalmat, hogy a nácikra lehessen kenni a felelősségnek legalább egy részét.

Gyurgyák eszmetörténeti művén nem kérhető számon a levéltári források mellőzése. Ennek híján viszont csak kevés tudható meg arról a zsidókérdéssel elválaszthatatlanul összefüggő három kormánybiztosságról, melyeket mind a "nagy jelentőségű szociális akció" azaz a zsidóság deportálása kapcsán felmerülő vagyoni, lakásügyi és műkincsátvételi kérdések rendezésére hoztak létre. A fennmaradt kérvények szerint ez tízezernyi honpolgárunkat érintette haszonlesőként és százezernyi hivatalnokot végrehajtóként. Sokan szomszédjuk vonatba tuszkolása után látták elérkezettnek az időt arra, hogy a rég áhított sezlonyt, garzonlakást, cséplőgépet vagy felöltőt magukévá tegyék. Magyarországon minden városban létrejöttek azok a vagyongyűjtő állomások, melyek 1944. július végéig kb. 450 000 deportált ruháját, szőnyegeit és egyéb értéktárgyait raktározták és osztották ki szerény térítés ellenében az arra érdemeseknek. Ennek a gondolatnak a jegyében zajlottak le azok a szolid árverések, melyeken a deportáltak még ki sem hűlt ágyneműi és használati tárgyai cseréltek gazdát. Az osztogatás körüli anomáliákról és a magyar társadalom katasztrofális erkölcsi lezüllesztéséről tudósít a következő, 1944 június 2-án felvett jegyzőkönyv, mely egy "károsult" feljelentése nyomán keletkezett:

"Öf. hó 1-én délután a városházára mentünk férjemmel, és a városháza folyosóján a városházi altiszt elébünk állt azzal, hogy most nem szabad felmenni a városházára, mert tanácskozás van Ruttkai tanácsnok szobájában. Férjem erre erélyesen rászólt az

altisztre, hogy saját felelősségemre engedjen fel és mi mentünk fel a II. emeletre Ruttkai tanácsnok szobájába ill. a mellette levő szobába. Férjem, megjegyzem egyenruhában volt. Ruttkai tanácsnok előszobája előtt 30-40-en álltak kint a folyosón és az előszoba ajtaja nyitva volt. Mi a tömeg szélén megálltunk, és láttuk, hogy valaki a szobában asztalon állt, és felvett egy-egy csomag fehérneműt, majd szőnyeget és a kikiáltási árat kiabálta, pl. >>12 személyes abrosz szalvettával, kikiáltási ára 15 P>nem kell felverni az árat, mert mi köztünk van árverezve>Dunnahuzat, kikáltási ár 7 P paplanlepedővel!Egy tisztviselő kérdőre vont a tömegből, hogy én ki vagyok, mert itt csak a tisztviselők állhatnak. Erre én azt mondtam, hogy >>én is egy katonának vagyok a felesége, énnekem is van olyan jogom a zsidó holmihoz, mint maguknak, vagy akkor miért nem viszik a zsidó holmit a szegénytelepre, a dzsungelbe>Maga úgy sem kap, menjen innen, szégyellje magát, hogy ide jött és még meg is lökött>Hordja el magát, mert itt csak a tisztviselők lehetnek jelen.Ez nem volt "zsidókérdés Magyarországon"?Kritikusaim azt hányhatják szememre, hogy kiemelek és általánosítok szövegeket és meggyanúsítom az egész magyar népet. A nyilas Matolcsy Mátyás is arra hivatkozott a népbíróság előtt, hogy antiszemita megnyilvánulásai összes felszólalásának és publikációjának csupán 3 százalékát teszik ki. Ugyanezt hangoztatják Németh László vagy Teleki Pál hívei is. Bizonyára igazuk van. A sor a nyilas vezetőkkel szinte végtelenségig folytatható: majd mindegyiknek volt házi "zsidaja" is, sőt a viszonylag tisztességesebbe, mint Fiala Ferenc, Keck Antal, Szögi Géza vagy Budinszky László önzetlenül embereket mentett. Az viszont lehetetlen, hogy 450 ezer ember deportálásáért Eichmann és húsz munkatársa legyen felelős. 'k a magyar közigazgatási apparátusnak még csak 0,01 százalékát sem tették ki, a magyar közigazgatási szervek 200 000 alkalmazottja pedig csak 1,5 százalékát jelentette a korabeli összlakosságnak. Ez mégis elégnek bizonyult ahhoz, hogy a vidéki zsidóságot gyakorlatilag 99 százalékban deportálják. Gyurgyák őszinte volt művében, de a legkellemetlenebb kérdéseket nem tette fel. Tévedéseiben részben e recenzió szerzője is osztozik: hiszen olvasta a kéziratot, de első átfutásra neki sem tűnt fel minden itt szóvá tett probléma, tévedés. Gyurgyák kötete minden hibája mellett is az eddigi legátfogóbb, fontos munka: szerzője érdemül hozható fel, hogy előszavában maga is utal arra: nem saját művét tartja az utolsó szónak a kérdésben. Csak remélni merem, hogy akad majd olyan, Gyurgyáknál is szorgalmasabb történész, aki ezt a kötetet felülírja. Nem lesz könnyű dolga. Osiris, 2001, 4800 Ft A szerző történész, az '56-os Intézet munkatársa.